

Kardos Zsuzsanna

Egy elfeledett katekizmus három kiadása az egri líceumi nyomdából

„...*A gyermekek oktatásában pediglen a hit tanításának egységessége céljából [...] minden helyi alapfokú iskolás számára a mi tiszteletreméltó törökszentmiklósi papunk, Nagy Ferenc által a mi megbízásunkból készített és már a mi egyetértésünkkel kiadott katekézis könyvét rendeljük használatra...*”

(Eszterházy Károly egri püspök rendelete, 1776)

Bevezető

Dolgozatom témájául Nagy Ferenc *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* című katekizmusát, pontosabban a mű születési körülményeinek és három kiadásának ismertetését, elemzését választottam. Az ok nagyon egyszerű: Nagy Ferenc szülővárosom, Törökszentmiklós plébánosa volt 1759-től 1768-ig, és nagyjából ez minden, amit az életéről tudunk.

Hogy miért elfeledett a műve? Azért, mert ezt a katekizmust legutoljára 1796-ban adták ki, és azóta sem. De ha elolvassuk a magyar katekizmusirodalomról szóló elemzéseket, rájöhetünk, hogy nem véletlenül. Például Érdújhelyi Menyhért 1906-ban megjelent összegzésében „kevés sikerű próbá”-nak nevezte.¹

Nagy Ferenc a legjelentősebb Magyarországon írt katekizmusoktól eltérően nem Kaniziusz Szent Ignác, hanem Roberto Bellarmino (Bellarmin Szent Róbert) munkáit tekintette mintának. Az 1765-ben kelt és Dobronyai Miklós oldalkanonok által latin nyelven megfogalmazott approbáció, azaz a cenzori engedély szerint műve „*aggályos, már-már hisztérikus gondossággal*” megszerkesztett, és „*nem találatott benne semmi disznóság*”. Ez tökéletesen alkalmassá tette arra, hogy Eszterházy

¹ Érdújhelyi Menyhért: A kat. hitelemzés története Magyarországon. Összetartás, Zenta, 1906. 197.

Károly püspök 1776-ban kelt rendeletében ennek a katekizmusnak a használatát tegye kötelezővé az egri egyházmegyében működő elemi iskolák számára.

A mű három kiadása 1767-ben, 1771-ben és 1796-ban jelent meg. A következőkben szeretném felvillantani azokat az érdekességeket, amelyeket e három kiadás megismerésekor, elemzésekor találtam.

A mű születésének körülményei

Személyek

Nagy Ferenc

Balaszentmiklósról már az 1332–37-es pápai tizedjegyzékben feljegyezték, hogy „Bala pusztá” az egri egyházmegyéhez tartozó, plébániával rendelkező település.² A török 1552-ben foglalta el a települést, palánkvárat épített, s ekkor kapta mai nevét is. A török hódoltság után a szentmiklósi pusztá területe teljesen lakatlanná vált. Törökszentmiklóst 1720-tól kezdi újra betelepíteni II. Almásy János gróf. 1720-ban és a rákövetkező években református telepések érkeztek, az első katolikus családok csak 1725-ben jelentek meg.³ Az egyházközség 1740-ig a tiszapüspöki anyaegyház filiája volt, ekkor állították vissza a plébániát. 1746-ban a hívek száma már 430 volt. Almásy János az egykori török mecset helyén épült szűkös kápolna helyett 1747-ben a vár tégláinak felhasználásával Szent Miklós tiszteletére templomot emeltetett, amelyet 1762-ben kibővítettek, s amely mellé 1761-ben paplakot építettek. Ekkor már a plébánia a körüle fekvő puszták, valamint Dévaványa, Túrkeve és Kisújszállás anyaegyháza volt.⁴

Itt szolgált Nagy Ferenc alesperes 1759-től 1768-ig. Életéről nem sokat tudunk. A plébánia iratai megsemmisültek, csak a könyvtára őriz néhány könyvet Nagy Ferenc possessori bejegyzésével. Az egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött sematizmusok közül is csak az 1767. évi őrzi a nevét.

² *Soós Imre*: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Szent István Társulat, Bp., 1985. 35.

³ *Tóth Sándor*: Vázlatok Törökszentmiklós múltjából. Városi Tanács VB, Törökszentmiklós, 1948. 72.

⁴ *Soós I.*: i.m. 296–297.

Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című művében a következőket írta róla:

Nagy Ferencz,

r. kath. plébános Török-Szent-Miklóson.

Munkái:

1. *Duplex honor collegii Pazmanaei auditoribus occasione festivitatis divorum Petri et Pauli ejusdem tutelarium. Viennae, 1763.*

2. *Az egy igaz és boldogító hitnek elei, a mellyeket... gróf Eszterházi Károlynak egri püspöknek... parancsolatjából egybeszededetett és kinyomtatattott. Eger; 1767., 1771. és jav. kiadás 1796.*⁵

Hogy milyen körülmények között született a műve, nem tudjuk, azt sem, hogy ki kezdeményezte a katekizmus összeállítását, Eszterházy püspök vagy Nagy Ferenc, mindenesetre a címben szereplő „*parancsolatjából*” elég árulkodó. Annyi bizonyos, hogy a könyv első kiadása a püspök anyagi segítségével jelent meg 1767-ben.⁶

Eszterházy Károly

Amikor 1762. június 29-én Eszterházy püspök bevonult székvárosába, sok teendő várt rá. Az egyházmegye paphiánnyal küzdött, a templomok nagy része szűk vagy rossz állapotú volt, Eger városában pedig építkezések folytak, vagy tervek készültek a jövőben felépítendő épületekhez.

Mindemellett a püspök kiemelt figyelmet fordított arra, hogy az egyházlátogatások az egyházmegye legtávolabbi zugában is végbemenjenek. A papok létszámát jelentősen megemelte, és nagy figyelmet fordított az egyházfegyelem megszilárdítására, a műveltség terjesztésére. Ebben az időben a plébániákon tartott könyvek száma ugrásszerűen megnőtt. Eszterházy gondoskodott a templomok mellett működő iskolák építéséről és karbantartásáról is.⁷

Eszterházy elődje, Barkóczy püspök elképzeléseihez képest jelentősen továbbfejlesztette az egyetem gondolatát, és merészen elhatározta: Eger-

⁵ *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Elektronikus dokumentum. URL: <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/> (Letöltés: 2012. 12. 15.)

⁶ *Ecsedy Judit, V.*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800. Balassi, Bp., 1999. 191.

⁷ *Bitskey István*: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 1997. (Studia Agriensia, 16.) 12–13.

ben felépíti Magyarország első négyfakultásos egyetemét.⁸ Beadvánnyal fordult a királynőhöz, amelyben kifejti: „Legforróbb vágyam, hogy az egri iskola Felsőged védő szárnya alatt universalis Lyceummá fejlődjék.”⁹

Eszterházy püspök nem volt bibliofil, és az általa létrehozott könyvgyűjtemény sem az. Az egri *Bibliotheca Episcopalis* az egyetemi képzést szolgálta volna, és Eszterházy Károly a négy fakultás oktatásához szükséges anyagot gyűjtötte össze, évtizedes munkával, nagy hozzáértéssel és gondos körültekintéssel vásárolta össze Európa minden tájáról a jelesebb kiadványokat. Az állomány gyarapítását önálló könyvtáros- és kiterjedt beszerzői hálózat segítségével végezte. Gyűjtőmunkájának fő segítője külföldön Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius, Magyarországon pedig Büky József könyvtáros volt. Nagy részt vállalt ebben az akcióban Batthyány Ignác egri prépost-kanonok, a későbbi gyulafehérvári püspök, a nagy bibliofil főpap is, aki átkutatta Észak-Magyarország régi könyvtárait, és megvásárolta az átengedett kiadványokat. Eszterházy püspök beolvasztotta könyvtárába az egri szeminárium, a gyöngyösi és bártfai plébániák könyvtárának nagy részét. A bártfai könyvtárból jelentős protestáns irodalom került az alakuló könyvtárba,¹⁰ a gyöngyösi plébánia majdnem ezer kötetes könyvállományát Eszterházy hozatta Egerbe. A könyvtár könyvállománya más úton-módon is bővült. A püspök segítségével voltak pl. a pesti és pozsonyi könyvkereskedők, de érkeztek be ajándékok és hagyatékok is, főleg az egri kanonokoktól, de az egri egyházmegye plébánosaitól is. A hosszú, kitartó és hozzáértő gyűjtőmunka meghozta gyümölcsét. Az egri Líceum gazdag könyvgyűjteménnyel rendelkezett, s 1793. december 28-án megnyílt az ország második nyilvános könyvtára 16.000 kötettel. Ha ehhez hozzászámítjuk az 1799-ben elhunyt Eszterházy hagyatékát, akkor az egri könyvgyűjtemény 13.879 művet 20.293 kötetben mondhatott a magáénak, s ez az ország egyik legnagyobb gyűjtemé-

⁸ *Antalóczi Lajos*: A kétszáz éves Egeri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793–1993). In: *Kétszáz éves az Egeri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993*. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Főegyházmegyei Könyvtár, Eger, 1993. (Az Egeri Főegyházmegye sematizmusa 6.) 21.

⁹ *Löffler Erzsébet*: Ad maiorem dei gloriam. Eszterházy Károly művészetpártoló tevékenysége. In: *Eszterházy Károly Emlékkönyv*. Szerk. Kovács Béla. Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1999. 201.

¹⁰ *Csapodi Csaba, Tóth András, Vértessy Miklós*: Magyar könyvtártörténet. Gondolat, Bp., 1987. 135.

nye volt a 18. század legvégén. Ezt a 20.293 kötetet nevezzük Eszterházy-féle gyűjteménynek.¹¹

Eszterházy Károly mentalitását, műveltségét és egyházszerzői koncepcióját meghatározták Rómában töltött évei. A püspök nagy példaképei nyomán kezdte meg munkáját. Az egyik a névadó szentje, Carlo Borromeo vagy Borromei Szent Károly milánói érsek, tőle az egyházszerzés feladatainak lelkiismeretes és körültekintő megoldását tanulta. Az érsek azokra a feladatokra mutatott megoldási utat, amelyek itthon várták a végzett, a rekatolizációban tenni akaró növendékeket. A másik példakép Szalézi Szent Ferenc volt, aki szintén az ellenreformáció nagy alakja, aki a toleráns kereszténység megtestesítője, a rekatolizáció folyamatában többre becsülte a meggyőzést, mint a hatalom erejét. Népszerű könyvét, a *Philoteát* – amelyben rövid fejezetekben fejti ki a lelki élet szabályait azoknak, akik a világi életben és nem a kolostorban törekednek a szeretetre, és ezzel a szentségre – Eszterházy püspök 1771-ben adatta ki. A harmadik nagy példakép XIV. Benedek pápa volt, aki megszemélyesítette számára a modern főpapi eszményt. A pápa pártfogolta a tudományokat, fejlesztette a vatikáni könyvtárat, Szalézi Szent Ferenchez hasonlóan a meggyőzés híve volt, és kiterjedt irodalmi munkássággal rendelkezett. Ezek a könyvek Eszterházy püspök egri könyvtárában is megtalálhatóak voltak.¹²

Irodalommecénási tevékenységét is meghatározták a példaképei által közvetített elvek, de támogatója volt világi témájú szépprózai művek kiadásának is. A püspök adatta ki a református Patay Sámuel művét, aki az indiai *Pancsatatra* szabad átköltését készítette el *Az régi indusok bölcselkedések* címmel.¹³ Eszterházy püspök mint kiadó óvakodott a szélsőségesen protestánsellenes vagy intoleráns művek támogatásától, elgondolásában az oktatásban használható teológiai munkák és az erkölcsi tanítások kaptak helyet. Számos író támogatott, és saját költségén adta ki műveiket. Ilyen volt Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános katekizmusa (*Az egy igaz és boldogító hitnek elei*, 1767, 1771, átdolg. kiad. 1796).¹⁴ A könyvet Eszterházy püspök a saját költségén adatta ki 1767-ben, a nyomtatást pedig a Liceum nyomdájában végezték.

¹¹ *Antalóczi L.*: i.m. 33.

¹² *Bitskey I.*: Püspökünk i.m. 17-18.

¹³ *Bitskey I.*: Püspökünk i.m. 121.

¹⁴ *Bitskey I.*: Püspökünk i.m. 15.

Nagy Ferenc művének forrásai

Nagy Ferenc két fontos forrásból merített: Roberto Bellarmino *A keresztényi tudomány bővebben való megmagyarázása* és Pázmány Péter *Az isteni igazságra vezérlő kalauz* című művét dolgozta át.¹⁵

A katekizmus szó a görög katekhein (‘visszhangozni’) igéből ered, és tág értelemben kérdés-felelet formában összeállított, áttekinthető, egyszerű oktató könyv, amelyet először a 8. században Alkuin írt; később gyermekek számára állítottak össze katekizmusokat. Szorosabb értelemben a hitoktatás (katekézis) tankönyve, a keresztény hit dialógusos, kérdés-felelet formában megfogalmazott foglalata. Az első katekizmust, mely címében is viselte a szót, 1504-ben Ortiz de Villegas adta ki Lisszabonban: *Cathecismo Pequeno da doctrina...* Az első protestáns katekizmus, Luther Márton *Kis Kátéja* 1529-ben jelent meg *Der kleine Catechismus für die gemeine Pfarrherrn und Prediger* címmel. Első magyar nyelvű kiadása valószínűleg Heltai Gáspár fordításában jelent meg (*Catechismus minor, az az a keresztényi tudomanac reuידeden valo sumaya*, 1550). A 16. században a katekizmusok sora született, elsősorban a protestánsok és a katolikusok között folytatott viták szellemében. A katekizmusok gyors terjedésében szerepet játszott, hogy megfelelt a kor memóriaközpontú didaktikai módszerének. Európa-szerte meghatározó jelentőségű volt Kaniziusz Szent Péter (1521–1597) munkássága. 1554-ben adta ki a *Summa doctrinae Christianae*-t, a *Nagy katekizmust* a papságra készülők számára, amely 239 kérdés-feleletet tartalmazott. A mű 2. kiadása a tridenti zsinat legfontosabb határozatait is feldolgozta. A középfokú iskolák tanulóinak szánt legismertebb műve a *Catechismus minor seu Parvus Catechismus catholicorum* (1558). I. Ferdinánd (1556–1564) előírta, hogy birodalma országainak iskoláiban Kaniziusz katekizmusát kell tanítani. Ennek nyomán Oláh Miklós prímás megbízta Telegdi Miklóst a mű fordításával. 1618-ban képes kiadása is készült, párhuzamos latin–magyar szöveggel is kiadták a középfokú oktatás számára.

A kálvini reformáció hitvallási iratának számító *Heidelbergi Kátét* III. Frigyes pfalzi választófejedelem kezdeményezésére 1562-ben dolgozta ki Heidelbergben Zacharias Ursinus és Kaspar Olevianus. Magyarul 1577-

¹⁵ *Ocskay György*: Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban. Irodalomtörténeti Közlemények 86. (1982) 4. füz. 337.

ben Huszár Dávid fordításában jelent meg (*A keresztény hitről való tudomannac rövid kérdésekben foglaltatott sommaia*).

Nagy Ferenc művének egyik forrása Roberto Bellarmino két katekizmus közül a kisebbik, a *Dichiarazione Più Copiosa Della Dottrina Cristiana* (1598).¹⁶ Itáliában és a Hitterjesztési Kongregáció (*Congregatio de Propaganda Fide*) rendelkezése folytán a missziós országokban terjedt el. 56 nyelvre fordították le, rendszere, fölépítése, pontossága Kaniziuszéval vetekszik. Magyar fordítása 1744-ben Nagyszombatban és 1780-ban Egerben jelent meg *Rövid Keresztény Tudomány* címmel, a magyarországi iskolákban azonban Kaniziusz katekizmus a 18. sz. végéig szinte egyeduralmat élvezett, mert a mindaddig érvényben levő jezsuita tanrend, a *Ratio studiorum* a közép- és felsőoktatásban ezt írta elő iskolai használatra. Az egri egyházmegye elemi iskoláiban viszont egészen más katekizmusból tanultak. Eszterházy Károly 1776-ban kiadott rendelete így szól:

„...*A gyermekek oktatásában pediglen a hit tanításának egységessége céljából [...] minden helyi alapfokú iskolás számára a mi tiszteletreméltó törökszentmiklósi papunk, Nagy Ferenc által a mi megbízásunkból készített és már a mi egyetértésünkkel kiadott katekézis könyvét rendeljük használatra...*”¹⁷

A század katekizmusirodalmát meghatározták a Kaniziusz-fordítások és az azok hatását tükröző művek, végül a tőle független önálló próbálkozások.¹⁸

Pázmány Péter bíboros, a magyarországi ellenreformáció vezető alakja volt, aki ékesszóló prédikációival, hitvitáival – amelyekben a lángész, a mély tudomány és az általa irodalmivá megformázott nyelv hatalmas ereje nyilvánult meg – sokakat térített vissza a katolikus hitre.¹⁹ Az irodalmi barokk stílus egyik legnagyobb képviselője, melynek lényege az érzéki illusztráció. A nyelv nagy ismerőjeként gyakran élt a barokk stílus díszítő elemeivel. Körmondait grammatikai bonyolultságuk ellenére is tisztának, áttekinthetőeknek és érzékleteseknek tartották realisztikus képei és a

¹⁶ *Ocskay Gy.*: i.m. 337.

¹⁷ *Szecső Károly*: Eszterházy Károly iskolapolitikája. In: Eszterházy Károly Emlékkönyv. Szerk. Kovács Béla. Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1999. 227.

¹⁸ Magyar katolikus lexikon. Elektronikus dokumentum. URL:
<http://lexikon.katolikus.hu/> (Letöltés: 2012. 12. 15.)

¹⁹ Magyar katolikus lexikon

közmondásszerű megállapításai miatt. Fontos szerepet játszottak a magyar irodalmi nyelv megeremtésében a reformáció ellen írt vitairatai, prédikációi és imádságai. Műve, az *Isteni igazságra vezérlő kalaúz* (Pozsony, 1613, 1623, 1637) vagy röviden csak *Kalaúz* Pázmány fő műve, a katolikus hitvédelem hatalmas szintézise, amelyben a felekezeti polémiák valamennyi vitás kérdésére igyekszik választ adni: előbb az általánosan elfogadott keresztény hittételeket veszi sorra, majd a felekezeti különbségeket taglalja. Cáfoló és érvelő részletei, érzékletes képei, többszörösen alá- és mellérendelt, ritmikus körmondатаi, metaforái, fokozásai és halmozásai mind a korai barokk próza jellegzetes vonásai. Mivel a *Kalaúz*ra protestáns részről érdemi válasz nem érkezett, csupán némely részleteit támadták meg, Pázmány csak rövid írásokban válaszolt. Így a latinul válaszoló (1626) Fridericus Baldvinus wittenbergi teológiai professzor ellen magyar nyelven írta *A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője* (Pozsony, 1627) című iratát, hangsúlyozva, hogy tudatosan választja a latin helyett a magyar nyelvet:

„És jóllehet deákul is tudok, de mivel a Kalaúz-t a magyarokért, magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akarom írni; nemzetemnek lelki orvosságáért. Tudom, ebben senki meg nem ütközik. Mert ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelni; engem sem tilthat senki, hogy magyarul ne írjak a deák könyvre.”²⁰

Helyesírása és nyelvezete

Bár a *Magyar katolikus lexikon* szerint „a Kaniziusz-katekizmus hatását nélkülöző, önálló próbálkozások egyike sem jelentett jelentősebb értéket a hazai katekatikai irodalomban”, Nagy Ferenc műve egy másik szempontból mégis értéket hordoz: jelentősnek mondható nyelvemlékeink között van, amely segítségével vizsgálható a késő középmagyar kor nyelvi fejlődése és helyesírásának változása.

A magyar nyelv középmagyar kora a mohácsi csatavesztéstől (1526) a felvilágosodás koráig tartott, Bessenyei György *Ágis tragédiája* című művének megjelenéséig (1772). A korszak történelme hatott a nyelv és a helyesírás változására is. Legnagyobb hatással a reformáció és az azt követően kialakuló ellenreformáció és katolikus megújulás bírt. Elterjedt a könyvnyomtatás, kialakult a magyar nyelvű irodalom, először a hitvitázó

²⁰ Pázmány Péter művei. Szerk. Tarnóc Márton. Neumann Kht., Bp., 2001. URL: <http://mek.niif.hu/06200/06223/html/> (Letöltés: 2012. 12. 15.)

irodalom, pl. Pázmány művei. Elkészültek az első részleges bibliafordítások, pl. Sylvester János *Újtestamentum*-fordítása (1541), illetve Károli Gáspár első teljes bibliafordítása 1590-ben, az ún. vizsolyi biblia. Terjedt a magyar nyelvű írásbeliség, ugyanakkor a kor hivatalos nyelve még a latin volt. Ebben a korban kezdődött a magyar nyelv egységesülése. Ezt segítették a megjelenő hazai nyelvtanok, szótárak: Dévai Bíró Mátyás Orthográphiája (Krakkó, 1549) és Szenczi Molnár Albert nyelvtana (1610). A nyelvtan a kor első felében még normatív: az írók lehetőleg kerülik a nyelvjárási vonásokat, de még használnak nyelvjárási alakokat. Ráadásul nem egy nyelvjárások feletti norma van, hanem több. Volt az í-zést kerülő keleti norma (*rígi* helyett *régi*, *kík* helyett *kék*) – érdekes módon azokon a területeken alakult ki, ahol nyelvjárásban erősen í-ztek –, és az erősen ő-ző nyugati norma (*tégöd*, *kéröm*). A kor legfontosabb eredménye a nyelvjárások feletti nyelvváltozatnak, az irodalmi nyelvnek a kialakulása. Ezzel párhuzamosan azonban a nyelvünk túldíszítetté, barokkossá, nehézkesé is vált, nem tudta követni a tudományok rohamos fejlődését, a társadalom változásait.²¹

Nagy Ferenc említett művében jelen vannak a provinciális elemek, de csak csekély mértékben, nyelvezete átmenet a nyelvjárás és az irodalmi nyelvhasználat között. Törekszik az egyöntetűsége, a következetes írásmódra mind a norma szerinti, mind a nyelvjárási nyelvi jelenségeknél. Művében feltűnik az í-zés, amely a keleti nyelvjárásokra jellemző: *ígírték*, *ítilet*; valamint más provincializmusok (*mellyekről*, *Istentül* stb.), de mind következetes helyesírással.²²

Elsősorban a reformáció és a könyvnyomtatás segítette a nyelv fejlődését, és megnőtt az igény a minél egységesebb hangjelölésre. Először a protestáns helyesírás alakult ki, s ebben nagy szerepe volt Heltai Gáspárnak, akinek munkája alapjául szolgált a későbbi protestáns helyesírásnak.²³ Ő választotta szét a z és sz, és az s és zs hangok jelölését, állandósította a ty, gy, ny, ly jelölésmódját, és véglegesítette a hosszú magánhangzók mai módon való jelölését.²⁴ A katolikus helyesírás később alakult ki, mivel a magyar nyelvű katolikus irodalom is később jött létre. A katolikus

²¹ *Bárczi Géza, Benkő Loránd, Berrár Jolán: A magyar nyelv története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002. 540-541.

²² *Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. 457.

²³ *Knieszsa István: A magyar helyesírás története.* Tankönyvkiadó, Bp., 1957.15.

²⁴ *Knieszsa I.: i.m.* 19.

helyesírást Káldi György alakította ki, és némely ponton eltért a protestánsok helyesírásától. Bevezeti az eddig hiányzó *ő, ű* jeleket, a protestáns *c = tz, cs = ts* helyett *c = cz, cs = ch* jeleket használ, próbálja tisztázni az *i* és *j* betűk használatában fennálló zavart. Káldi helyesírását Pázmány is átvette, és ő vezette be a *ch* helyett a *cs* jelet. Pázmány tekintélyével megtámogatva katolikus részről ez a helyesírás állandósult a 18. század végéig.²⁵ A 18. század harmadik negyedéig minden író és nyomda a saját valása szerinti helyesírást használta. Ezt követően az írók azt a helyesírást használták, amelyiket célszerűbbnek gondolták, és megindult a helyesírási rendszerek keveredése.²⁶

A katolikus Nagy Ferenc is a keverék helyesírással írt, ráadásul azzal a típussal, amely a nagyközönség között terjedt el. Ennek köszönhető, hogy nála is feltűnnek a protestáns helyesírásra jellemző formulák, pl. a *ts* jel a *cs* hang jelölésére (tsak, ditsírje).

Az egri püspöki nyomda a 18. században

Nem elhanyagolható a líceumi könyvállomány bővítésében a püspöki nyomda szerepe. A nyomdát az egyetemszervezés egyik jelentős lépéseként alapította Barkóczy püspök, de emellett a hatalmas kiterjedésű egri egyházmegye könyvigényének kielégítése miatt is szükség volt rá. Az alapítás időpontjára vonatkozó közvetlen források nincsenek, de a legvalószínűbb Iványi Sándor kutatásai nyomán az 1755-ös év.²⁷ Ekkor említi Barkóczy püspök először levelében a már felállított tipográfiát, és 1755-ből valók az első ismert egri nyomdatermékek.²⁸

A nyomda 1755-től 1766-ig magántulajdonban volt. Első tulajdonosa és nyomdásza Royer Ferenc Antal volt, aki az üzem felszerelésének megvásárlásához, a nyomtatás beindításához 500 Ft kölcsönt kapott a püspökségtől.²⁹ A nyomdafelszerelést, a prést, a betűkészleteket és egyéb munkaeszközöket már használtan vette, de nem elhasználtan. Vállalkozása

²⁵ *Kniezsa I.*: i.m. 20.

²⁶ *Kniezsa I.*: i.m. 24.

²⁷ *Kiss Péter*: Az egri egyházi (líceumi) nyomdaüzem első félévszázadának története. *Agria* 35. (1999) 211–212.

²⁸ *Iványi Sándor*: Az egri püspöki nyomda a 18. században. Vázlat. In: Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Főegyházmegyei Könyvtár, Eger, 1993. (Az Egri Főegyházmegye sematizmusa 6.) 253.

²⁹ *Kiss P.*: i.m. 212.

sikeres volt, a kölcsön jelentős részét pár év alatt törlesztette. 1755 és 1758 között összesen 44 kiadvány került ki a nyomdából, közte 23 könyv, a többi aprónyomtatvány. Royer egri működése alatt királyi privilégium nélkül dolgozott, és hogy ezt megtehesse, ez mutatja Barkóczy püspök pártfogásnak jelentőségét. A püspök csak 1760-ban kérte meg a privilégiumot, de nem a nyomda tulajdonosának, hanem a maga és utódai számára. Ez is jelzi, hogy milyen jelentőséget tulajdonított a tipográfia működésének.³⁰

A siker ellenére Royer, az „utolsó vándornyomdász” továbbállt Egerből, és nyomdáját vagy inkább a felszerelésének a felét eladta vagy bérbe adta sógorának és addigi faktorának, Bauer Károly Józsefnek. Amikor 1761-ben Barkóczyt esztergomi érsekké nevezték ki, a városban felbukkant Royer is, és az egri tipográfiából magával vitt felszereléssel nyomdát nyitott mint érseki tipográfus.³¹

Bauer jó nyomdász volt, de korántsem volt jó üzletember, és a sok általa felvett kölcsönnel nem tudott megbirkózni. Csak a püspöki iskola alapítványának 3 és fél ezer forinttal tartozott, de vett fel hiteleket módos egri polgároktól is. Mivel a nyomda által kibocsátott kiadványok minősége a felszerelés elavulása, kopása miatt hanyatlott, a raktárban pedig felgyűlt az eladhatatlan készlet, ezért felvetődött a nyomda püspökség általi megvásárlása, átvétele. Ennek érdekében 1765-ben Berényi Sándor kanonok jelentést készített, amely nem csak a nyomda anyagi helyzetével foglalkozott, hanem megszabta, milyen elgondolások mentén működhetne az üzem tovább. Így megállapítása szerint a nyomdában közhasználatú könyveket kell nyomni, mint például nem túl vastag, így olcsó tankönyveket, szertartáskönyveket, a szentatyák könyveit, történeti könyveket és különböző nyelvű ábécés könyveket, katekizmusokat az alsóbb iskolák számára.³²

Eszterházy püspök átvette Bauertől a nyomdát, és 1766. május 3-án a püspöki iskolához csatolta.³³ Ezzel kezdődött a nyomda püspökségi időszak, amely 1804-ig, Eger érseki székhelyi rangra emeléséig tartott. Ekkor jelenik meg nyomdajelzésként az egri kiadványokon a következő szöveg: latin nyelvű kiadványokon *Typis Scholae Episcopalis*, a magyar nyelvűeken *A Püspöki Oskola betűivel*.

³⁰ Iványi S.: i.m. 253.

³¹ Kiss P.: i.m. 214.

³² Kiss P.: i.m. 216–217.

³³ Iványi S.: i.m. 254–255.

Eszterházy a nyomda vezetését az általa kinevezett prefektusokra bízta. Az első időszakban a prefektus Stanczel József szemináriumi vicerektor volt. A következő időszak prefektusai is mind papi személyek voltak egészen az 1790-es évek közepéig, amikor a püspök egy civil nyomdászra bízta a tipográfia vezetését, Gyalogai Ignácra. Az ő jelentéséből ismerjük ma a nyomda akkori felszerelését, állapotát. Bauernek ugyan felajánlották a faktori állást, de nem fogadta el, viszont 1768-ig dolgozott a nyomdának, de csak alkalmi megbízásokat vállalt, így faktor 1769-ig nem volt.

A nyomda az első években a Foglár utcában, a jogi iskolában működött, később az épület állapotának leromlása miatt először a Vármegyeházába, majd 1774-ben a Líceum három földszinti helyiségébe költözött. A nyomdatermékek legnagyobb részének értékesítése az egyik szobában történt, bár a tipográfiának voltak lerakatai az ország több pontján, ahol bizományosi értékesítés folyt, de ennek forgalma igen csekély volt.

A nyomda a papírt 1755 és 1787 között a Pozsony melletti pilai, majd 1787 után a sokkal közelebb fekvő dédesi papírmalomból szerezte be. A váltásban szerepet játszott a papír szállításának magas ára is, hiszen Pozsonytól Pestig hajóval, onnan szekerekkel szállították.

Az 1700-as évek végére a nyomdában három nyomtatóprés dolgozott. A nagy betűkészlet 1761 óta szinte változatlan volt, 1768-ban történt némi felújítás. A szokásos kurzív és antikva latin betűkből és a gót betűkből öt különböző sorozat állt rendelkezésre, emellett volt egy-egy görög és héber betűsorozat (a héber betűkészlet beszerzése Eszterházy parancsára történt 1790-ben),³⁴ továbbá címbetűk és díszítőelemek, cifrák.³⁵ Berényi Sándor említett jelentésében már felvetette egy betűvésnök alkalmazásának szükségességét,³⁶ de ez a jelek szerint nem történt meg. Erre utal Gyalogai Ignác 1805-ben írt jelentésében, ahol Pestről rendelt betűsorozatokról tesz említést.³⁷ Viszont fennállásának egész idejében hiány mutatkozott magyar ékezetes betűkészletből.³⁸

Az egyházi nyomdákra általában jellemző volt, hogy a világi magánvállalkozásoktól eltérően nem fejlesztettek. Ez történt Egerben is. A felújítás szinte teljes hiánya eredményezte, hogy a nyomda technikai felsze-

³⁴ *Kiss P.*: i.m. 221.

³⁵ *Iványi S.*: i.m. 256.

³⁶ *Kiss P.*: i.m. 216.

³⁷ *Kiss P.*: i.m. 222.

³⁸ *Benkő L.*: i.m. 166.

reltsége egyre jobban elmaradt a kor színvonalától.³⁹ Ennek ellenére kiadványaik igényes kiállításúak voltak, amelyeket változatos cifrákkal tettek díszesebbé.⁴⁰

A 18. században kiadott nyomdatermékek számát Markos Béla Petrik Géza nyomán 533-ra teszi.⁴¹ Iványi Sándor és munkatársai kutatásai szerint viszont 1755 és 1800 között Egerben 755 kiadvány jelent meg, amelyből 625 latin, 111 magyar, 18 német, 1 olasz nyelvű volt. Ezzel a kiadványszámmal az egri nyomda a 18. század második felében magyarországi viszonylatban a hetedik helyen áll.⁴² A legtöbb magyar nyelvű kiadvány könyv, amelyek évekre lebontva a legnagyobb számban Barkóczy püspöksége alatt keletkeztek, 1755 és 1766 között 22. 1785 után igen kevés magyar nyelvű kiadvány született Egerben.

A könyv előállítása a 18. században

A könyvnyomtatás ebben a korban igen hely- és pénzigényes mesterség volt. Drága volt az alapanyag és a felszerelés, és nagy helyiségek kellettek a műhely számára, valamint a feldolgozásra váró papír és a késztermék tárolásához.

A tipográfia középpontjában a sajtó állt, körülöttük álltak a padkák a tároláshoz, valamint a szedőállványok és szedőszekrények (*casta*), amelyekből minden betűtípusnak külön kellett egy. Ezek a sokrekeszes faládák őrizték a nyomda legértékesebb kincsét, az öntött nyomdabetűket.

Nyomdabetűk készítésekor a tervezett betűformát acélpálcikába faragták, ez volt a patrica. A patrica puhább fémbe préselésével született meg a matrica, a nyomdabetű tulajdonképpeni negatívja. Ezt egy kis műszerbe fogták, amelynek oldalfalai segítségével a készítendő betűnek pálcika alakja lett, a tetején a betűvel. Ebbe öntötték a nyomdabetűt alkotó fémötövet, amely ólmon kívül tartalmazott ónt és antimont is. Így hoztak létre az ólmonál kopásállóbb ötvözetet, amely jobban ellenállt a sajtó nyomásának.⁴³

³⁹ *Benkő L.*: i.m. 170.

⁴⁰ *V. Ecsedy J.*: i.m. 191.

⁴¹ *Markos Béla*: Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai. Magyar Könyvszemle 1971. 3.

⁴² *Iványi S.*: i.m. 256-256.

⁴³ *Szántó Tibor*: Tipográfia. Műszaki K., Bp., 1964. 17.

A betűöntők általában a kész betűkészleteket adták el a megrendelőiknek, ritkán fordult elő a matricák forgalmazása, amelyek természetesen sokkal drágábbak voltak a nyomdabetűknél. Nagyon kevés nyomda engedhette meg a nyomda mellett betűöntő műhely fenntartását, bár a kopott betűk javítását olykor maguk végezték, vagy vándor betűöntők munkáját vették igénybe. A betűállomány mellett a nyomdák általában nagy készleteket tartottak díszes iniciálékból, keretekből, könyvdíszekből és nyomdai cifrákból. A tipográfia teljes felszerelése olyan nagy értéket képviselt, hogy elterjedtebb volt egy használt tipográfia megvásárlása, mint egy új felszerelése.

A könyv elkészítésének munkafolyamata a szedéssel kezdődött. A szedő soronként a nyomdabetűkből a szedővasba szedte a sorok tükörképét, majd a sor végét vakanyaggal kizárta. Egy lapnyi kiszedett szöveget szorosán körbekötözött, nehogy a betűk széthulljanak. A szedést a korrekció követte, vagyis az ideiglenes levonatot a korrektor kijavította, aki lehetett a nyomdász vagy maga a szerző. *Az egy, igaz és boldogító hitnek elei* című mű esetében feltételezhető, hogy a korrektor feladatát Nagy Ferenc látta el, legalábbis erre enged következtetni a hibajegyzékhez csatolt megjegyzés.

Miután a szedő kijavította a hibákat, következett a kilövés munkája, vagyis a kiszedett szöveget tartalmazó hasábokat a könyv formátumának megfelelően felosztották, és kilövési táblázatok segítségével összeállították az ív első és hátsó oldalára kerülő hasábokat, amelyek az ív összehajtogatása után a megfelelő sorrendben követik egymást a készülő könyvben. Ez volt a legtöbb figyelmet igénylő művelet, mert a hiba selejtet okozott. Ezután az egy ívoldalra kerülő hasábokat szorosán fa- vagy fémkeretbe fogták, és következett a nyomtatás.

A szedést ráhelyezték a sajtó talyigájára, és a felületét a bőrből és lószőrből készült festékező labdacccsal befestékezték, s a festékeezést minden lenyomat előtt megismételték. Az ívet benedvesítették, és hogy a szedéstükrök pontosan fedjék egymást, a sajtó fedelének szélére szerelt tűk, a punktúrák akadályozták meg az ív elcsúszását. A fedelet ráhajtották a szedésre, a nyomótégely alá csúszatták, és a tégelyt a fordítórúddal a nyomóformára szorították. Ezeket a műveleteket az ív mindkét oldalán elvégezték.

A kinyomtatott füzeteket csak ívekben vagy hajtogatva, krúdákban tárolták, és a könyvkötő, aki egyben gyakran könyvkereskedő is volt, készí-

tett számára a vevő igényeit kielégítő kötést.⁴⁴ A valódi bordás kötés végigkísérte a könyv történetét egészen a megszületésétől a 19. század elejéig-közepéig, amikor is a könyvkötő mesterek munkáját átvette a gépi kötés.

A könyvkötés legelső munkamozzanata a papír elmaradt enyvezésének pótlása, majd a sulykolás és a préselés az ívek kisimítása céljából, mert enélkül a nyers ív nagyon hullámos maradt volna, alkalmatlan egy szép könyv összeállítására.⁴⁵ Az ívek hajtogatásában és a füzetek sorrendbe állításában fontos szerepet kapott az ívjel vagy füzetjel és az oldalszámozás, a tartalomjegyzék pedig a mellékletek meglétére hívta fel a figyelmet. A hajtogatás nagy figyelmet igénylő munka volt, a helyes sorrend mellett ügyelni kellett arra is, hogy a meghajtott ívek szövegtükrei pontosan fedjék egymást. Esetleg ilyenkor derült ki, hogy a nyomda milyen pontos munkát végzett a kilövésnél. Miután az íveket sorrendbe helyezték, és a mellékleteket a tartalomjegyzék alapján elrendezték, következett a sokadik préselés.

A préselt íveket a legtöbbször kenderspárgából, olykor bőrből készült bordazsinegre fűzték fel. A bordazsinegeket (számuk a könyv nagyságától változott, legalább két zsineg kellett egy kisméretű könyv összeállításához) keresztben ráfektették a fűzőállványba rakott ívhalom hátára, és az íveket erős fonallal egyenként átvarrva a zsineget körülöltötték. A bordazsinegek végeit eldolgozva ragasztással a fatáblákhoz erősítették. A kötéskor a bőrborítást a gerincen ragasztóval simították le, így alakult ki a valódi bordás kötés, amely a legtartósabb könyvkötészeti eljárásnak bizonyult, egy ilyen technikával összefűzött könyv gyakran több száz éven keresztül is megtartja formáját nagyobb károsodások nélkül.

A fűzés után következett a könyvtest körülvágása, majd a könyvtáblák felerősítése a bordazsinórok és az oromszegő segítségével, különböző eljárásokkal, amelyek különböző erősségű kötések eredményeztek. Az eldolgozás erőssége és tartóssága függött a könyv méretétől és értékétől. A legerősebb tartást úgy érték el, hogy a bordazsinegeket átfűzték a fatáblákon, és így eldolgozva a végeiket erősítették a táblához. De általában csak a kenderspárga végét elrojtozva ragasztották a táblához. A könyv beborítása a 18. században általánosan bőrrrel történt, a ragasztásához keményítőt vagy enyvet használtak. A beborított könyvet vaknyomással és aranyozással is díszíthették. A vaknyomást felmelegített, sárgaréz ötvö-

⁴⁴ V. Ecsedy J.: i.m. 242-243.

⁴⁵ Jaschik Álmos: A könyvkötő-mesterség. Népszava könyvker., Bp., 1922. 8.

zetből készült bélyegzőkkel készítették, amelyekkel homorú vagy domború hatást érhettek el. Aranyozásra a homorú minta volt alkalmas.⁴⁶

A három kiadás bemutatása

A dolgozat elkészítéséhez megvizsgáltam mindhárom kiadás egy-egy példányát, sőt az egyik kiadásból két fennmaradt példányt is sikerült fel-
lelnem. A bemutatáshoz elkészítettem a könyvek bibliográfiai leírását is.

A vizsgált példányok

1767-es kiadás

Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei / mellyeket ... galántai gróf Eszterházy Károlynak ... egri püspöknek ... parantsolattyából egybe szedeggett, és ki-nyomtatott Nagy Ferentz. – [1. kiadás]. – [Eger] : nyomtatott a' Püspöki Oskola betőivel, 1767. – [16], 368, [10] p. ; 8o (17 cm)

Megjegyzés: Bibliográfiai hivatkozás: Magyar Könyvészet 1712–1920, 1712–1860/II

Hozzákötvé: Scopek Franciscus Auditoribus oblata, dum assertiones dogmatico-scholasticae publice propugnavit Ladislaus Zsoldos ... praeside Franciscus Scopek ... Quinque – Ecclesiis 1171., [Typ. Engel?] – [4] p. 17 cm

Valódi bordás, egész bőr kötés, gerincén aranyozott vaknyomásos díszítéssel.

Possessori bejegyzések.

Az 1767-es kiadás az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona. Nagyon jó állapotban van, valószínűleg átesett a restauráláson. Két possessori bejegyzése van, valamint különböző bejegyzések arra utalnak, hogy korábban más könyvtárak állományában volt.

1771-es kiadás

Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei / mellyeket ... galántai gróf Eszterházy [!] Károlynak ... egri püspöknek ... parantsolattyából egybe szedeggett, és ki-nyomtatott Nagy Ferentz. – [2. kiadás]. – [Eger] :

⁴⁶ V. Ecsedy J.: i.m. 259.

nyomtatott a' Püspöki Oskola betőivel, 1771. – [16], 368, [4] p. ; 8o (17 cm)

Megjegyzés: Bibliográfiai hivatkozás: Magyar Könyvészet 1712–1920, 1712–1860/II

Csonka példány: az utolsó 3 levél hiányzik.

Hozzákötvé: *Assertiones ex universa philosophia, quas ... ex praelectionibus Ladislaus Péchy in Episcopali Schola Agriensi ... publice propugnandas suscepit Stephanus Szentimrey.* – [Agriae] : [Typ. Scholae episc.], 1775

Valódi bordás, egész bőr kötés, gerincén aranyozott vaknyomásos díszítéssel.

Possessori bejegyzés, nagy mennyiségű kézirásos latin nyelvű szöveg a könyv elején és végén.

Az 1771-es kiadás egy magántulajdonban lévő példány. A tulajdonosa pár éve vette egy régi nyomtatványos aukción, az előző tulajdonosról nem tud semmit. Soha nem restaurálták, valószínűleg hányódhatott valahol, ennek ellenére egészen jó állapotban van. A borítón meglátszik a szű munkájának nyoma, sőt néhány helyen mintha egér rágta volna meg. A kötés kissé meglazult, de nem esett szét, csak a beragasztott lapok ragasztása engedett el. A könyv végén hiányzik három lap, a tartalomjegyzék második fele és a hibajegyzék. A hiányt jelzi az utolsó meglévő oldalon található magányos őrszó, amelyhez nem tartozik folytatás. Ezeket a hiányzó oldalakat az OSZK példányában sikerült megnéznem. A könyvben, az üres oldalakon a könyv elején és végén jelentős mennyiségű latin nyelvű bejegyzés szerepel, közöttük egy possessori bejegyzés is.

Az Országos Széchényi Könyvtárban megvizsgáltam az ott található 1771-es kiadást is. A könyv eleje súlyosan sérült, 5 lap hiányzik, valamint a kötés is kissé rossz állapotban van.

Az 1767-es és 1771-es kiadás szinte tökéletes másai egymásnak, az első pillanatban nem is tűnnek fel a különbségek. Majdnem ugyanaz a tördelés, a cifrák használata, a hibák és a hibajegyzék is. A hibajegyzék egyébként nem sorolja fel az első füzetben, a főművön kívül található hibákat, ami arra utal, hogy az később készült, mint a főszöveget tartalmazó rész. Így kimaradt belőle az 1771-es kiadás címlapján található hatalmas szedési hiba javítása is, amit valószínűleg a nyomtatáskor túl későn vettek észre. Amiért mégsem utánnomásként kezeltem a bibliográfiai leírás elkészítése közben, azok a kis különbségek, amelyek alaposabb vizsgálatnál felfedezhetőek, ilyen a magyar ékezetes magánhangzók meg-

jelenése, az *s* betű néhány helyen megváltozott jelölése és a tördelés egy oldalon belül előforduló apróbb eltérései.

1796-os kiadás

Az egy, igaz, és boldogító hitnek elei / mellyeket ... galántai gróf Eszterházy Károlynak ... egri püspöknek ... parantsolattyából egybe szedgetett Nagy Ferentz. – [3. átdolgozott kiadás]. – Egerben : a püspöki betűvel, 1796. – [14], 372 [recte 368], [8] p., ; 8o (17 cm)

Megjegyzés: Bibliográfiai hivatkozás: Magyar Könyvészet 1712–1920, 1712–1860/II

Hozzákötvé: Rövid keresztényi tudomány / Robertus Bellarminus. – Egerben : a Püspöki Oskola betűivel, , 1780

A keresztényi tudománynak bővebben való megmagyarázása / Robertus Bellarminus . – Egerben : a Püspöki Oskola betűivel , 1780

Papírkötés, gerincén aranyozott színezett díszítés.

Hibás oldalszámozás, a 356. oldal után a 361. következik.

Az eddig bemutatott köteteknek eredeti 18. századi, valódi bordás kötése van. Ebben tér el a negyedik megvizsgált példány, amit 1796-ban adtak ki, és az egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdona. Láthatóan a 19. században, de lehet, hogy a 20. század elején kötötték egybe Nagy Ferenc és Bellármin Szent Róbert munkáit, mert a kötés ugyan díszes, de nem valódi bordás kötés. Nagyon jó állapotú könyv, amelyet a jelek szerint nem sokat forgattak. Néhány, valószínűleg a közelmúltban keletkezett ceruzás könyvtári bejegyzésen kívül más kézírás nem található benne.

A harmadik kiadás megjelenése, terjedelme ugyan nagyon hasonlít az előző kiadásokhoz, de a tartalmát erősen átdolgozták, „modernizálták”. Egyik jellemző példa erre a könyvnek *A Boszorkányságról* szóló fejezete, amelyből álljon itt egy-egy részlet a második és a harmadik kiadásból:

„*K. Mitsoda a’ Boszorkányság?*

F. Ördöggel nyilván, vagy alattomban való szerződés, mely-által szokatlan dolgok, és tselekedetek vitetnek végbe.

K. Vallyon vannak-é boszorkányok?

F. Vannak [...] Hanem olly sokan nintsenek, mint az együgyü község [itt: közösség] vélekedik.”⁴⁷

⁴⁷ Nagy Ferenc: Az egy igaz és boldogító hitnek elei. A Püspöki Oskola betűivel, Eger, 1771. 130.

„K. Mitsoda a' Boszorkányság?

F. Ördöggel nyilván, vagy alattomban való szövetkezés és kötés, mely által szokatlan dolgokat, és tselekedeteket kíván valaki végbe vinni.

K. Nagy vétek-e' a' babonaság?

F. Igen nagy, a' mint ki-tetszik azon büntetésekből, mellyekkel parancsolta büntetni azok tselekedőit az Isten... „⁴⁸

A terjedelem meghatározása

A régi nyomtatványok feldolgozásánál elmaradhatatlan lépés a kollacionálás, azaz a terjedelem meghatározása. Nem vártam ettől a lépéstől meglepetéseket, aztán mégis értek.

A terjedelem meghatározásakor ellenőrizni kell a teljességet és a sorrendet. Erre több lehetőség is van, ugyanis a könyvek tartalmaznak füzetjeleket, őrszavakat és oldalszámozást is.

A füzetjelet a szöveggel együtt nyomták, és betűvel jelöli a füzetet, azon belül számmal a levélpárokat a levél rektójának az alján. Így könnyen ellenőrizhetővé vált a nyomdában és a kötéskor, hogy a hajtogatás után a levélpárok egy füzeten belül helyes sorrendben követik-e egymást, valamint a füzetek helyes sorrendben kerültek-e bekötésre. A füzetek jelöléséhez általában a 23 betűből álló ábécét használták, ha túl nagy volt a terjedelem, akkor a betűket kettőzték: Aa, Ab, Ac stb. Általánosan alkalmazható szabály, hogy ahány betűt vagy betűkombinációt találunk a füzetjelek között, annyi füzetből áll a kiadvány,⁴⁹ de ezt mindig ellenőrizni kell, ugyanis esetleg kihagyhattak betűket a betűsorból, vagy éppen figyelmetlenségből megduplázhattak egy betűt.

A füzetjel bevezetése a kéziratos kódexek készítésének korában történt. Az oldalszámozás ennél jóval fiatalabb keletű, a 15. században jelent meg, és a 16. században már előtérbe is került. Itt az általános szabály, hogy egy oldal csak egy számozást kaphat. Előfordulhat ugrás, leginkább olyankor, amikor kihagynak szövegrészeket a kötetből. A főművön kívüli szövegrészekből (ajánlás, előszó, tartalomjegyzék) általában kihagyták az oldalszámozást,⁵⁰ ilyenkor a terjedelem meghatározásánál a füzetjelzés segíthet.

⁴⁸ Nagy Ferenc: Az egy igaz és boldogító hitnek elei. A Püspöki Oskola betűivel, Eger, 1796. 135.

⁴⁹ Borsa Gedeon: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Könyvtári Intézet, Bp., 2003. 72.

⁵⁰ Borsa G.: i.m. 78.

Az őrszó (*custos*) szintén a folytonosság ellenőrizhetőségét hivatott szolgálni, s használata már a 12. században feltűnt. Alkalmaztak füzetőr-szót, levélpárőrszót, levélőrszót, oldalőrszót, sőt hasábőrszót is, valamint ezeknek a variációját. A szöveg megszakadásának helyén, a szövegtükör jobb alsó sarka alatt feltüntették a folytatás első szótagjait. A füzetjelölés és oldalszámozás megjelenésével nem tűnt el az őrszó, csak részben funkciót váltott. Amellett, hogy a szedő a segítségével az oldalak közötti átmenetet kevesebb hibával oldotta meg, a szöveg felolvasásában is segítséget nyújthatott.⁵¹

Nagy Ferenc művének mindhárom kiadása nyolcadrét méretű, ami azt jelenti, hogy az ívfüzetek négy levélpárból, azaz nyolc levélből, azaz 16 oldalból állnak. Mindhárom kötet terjedelemjelölés szempontjából három részre osztható:

1. Az első, teljes ívfüzet, amely a címlapot, az approbációt és az előljáró beszédet tartalmazza, oldalszámozás nélküli, csak a levélpárokat jelölték a következőképpen: a címoldalon nincs jelölés, majd következnek a)(2,)(3,)(4 és)(5 jelölésű levelek, az utolsó három levél jelöletlen. Ebben az ívfüzetben is, mint az összes többiben, van őrszó, minden esetben a szövegtükör jobb alsó sarka alatt.

2. A főszöveget tartalmazó részben mind oldalszámozás, mind füzetjelölés található. Egy füzetben belül a következő jelölések sorakoznak egymás után: A, A1, A2, A3, A4, A5, s a füzet utolsó három levele szintén jelöletlen. A 23 füzetet az általában használt 23 betűs ábécé betűivel jelölték. A füzetjelölések a rektóoldalon, a szövegtükör alatt középen helyezkednek el, az oldalszámok minden oldalon a szövegtükör jobb, illetve bal felső sarkánál, attól függően, hogy a rektó- vagy a verzőoldalon vannak-e.

3. A harmadik rész a tartalomjegyzéket és az első és második kiadás esetében a hibajegyzéket tartalmazza. Nem teljes füzet, mindössze két levélpárból, így nyolc oldalból áll, és a hibajegyzéket egy különálló levélen ragasztották hozzá. A tartalomjegyzék füzet- és levéljelölése olyan, mint az első füzetnél:)(,)(2,)(3, az utolsó levél jelöletlen. A hibajegyzék csak őrszóval jelölt.

A két első kiadás terjedelmét könnyű volt meghatározni. Az első, teljes ívfüzet után következik a főszöveg 23 teljes füzetben és 368 oldalon. Ilyenkor a legegyszerűbb megoldás, hogy az ívfüzetek oldalainak számát megszorozzuk a füzetek számával, s ha a szorzat egyezik az oldalszám-

⁵¹ *Borsa G.*: i.m. 81–82.

mal, valószínűleg nem fogunk hibát találni a terjedelemben. De az átlapozás ilyenkor is elengedhetetlen. Ebben az esetben a szorzat és az oldalszám megegyezett, és az átlapozáskor sem derült ki hiba, az oldalszámok és a füzetjelzések sorrendben követték egymást. A főszöveg után a tartalomjegyzék következik, amelyet két levélpárra, azaz nyolc oldalra nyomtattak, végül az utólag beillesztett egyleveles hibajegyzék.

A meglepetéseket az utolsó kiadás okozta, amelyet a címlap szerint „némely hibáitul kitisztíttatván”⁵² nyomtattak ki újra. Az első ívfüzetből hiányzik az approbáció, valószínűleg utólag vették ki, a címlap után rögtön a)(3-as jelű levél következik. A végéről hiányzik a hibajegyzék. A főszövegben a füzetszám és az oldalszám pedig nem akart stimmelni. A füzetjelzést alapul véve, amely A-tól Y-ig terjed, a számolt 23 helyett csak 22 füzetből állna a könyv, de a füzetek számának és oldalainak szorzata sem egyezett. Ilyenkor következik a többedik átlapozás: kideríteni, hogy mi lehet a hiba. Kiderült többek között, hogy két T jelű füzet van, valamint P és az R jelű ívfüzetek találkozásánál a 356. oldal után a 361. oldal következik, miközben az ívfüzetek épek, a custos pedig jelzi, hogy az oldalak helyes sorrendben vannak, nincs szövegkihagyás. Hogy ez miért fontos? Aért, mert a bibliográfiai leírás Terjedelem adatsorozatjában pontosan fel kell tüntetni az adott régi könyv terjedelmét. Akárhány leírást megnéztem, erre a hibára sehol nem jöttek rá.

Elkészítettem a kollacionálás eredményét bemutató összesítő táblázatot:

⁵² Nagy F. 1796.: címloldal

		1767-es és 1771-es kiadás	1796-os kiadás
Első füzet	tartalma	címoldal approbáció előjáró beszéd	címoldal előjáró beszéd
	terjedelme	4 levélpár, 8 levél, 16 oldal	3 és fél levélpár, 7 levél, 14 oldal
	terjedelem jelölése	a címoldal jelöletlen)2,)(3,)(4 és)(5 jelölésű levelek, az utolsó három levél jelöletlen	a címoldal jelöletlen egy hiányzó levél)3,)(4 és)(5 jelölésű levelek az utolsó három levél jelöletlen
A fő rész	tartalma	A fő mű	A fő mű
	terjedelme	23 füzet, 368 oldal	23 füzet, 368 oldal
	terjedelem jelölése	füzetjelölések: A-Z oldalszámzás: első oldalon nincs 2-368 oldal $23 \cdot 16 = 368$ ✓	füzetjelölések: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, T , U, X, Y oldalszámzás: első oldalon nincs 2-372 oldal $23 \cdot 16 = 372$ (?) 356. oldal után a 361. oldal következik helyesen: 368 oldal
Az utolsó füzet	tartalma	tartalomjegyzék hibajegyzék	tartalomjegyzék
	terjedelme	2 levélpár + 1 levél, 10 oldal	2 levélpár, 8 oldal
	terjedelem jelölése)(,)(2,)(3, utolsó levél jelöletlen hibajegyzék jelöletlen)(,)(2,)(3, utolsó levél jelöletlen
A Terjedelem adatcsoport leírása		.- [16], 368, [10] p.,	.- [14], 372 [recte 368], [8] p., Megjegyzésben: hibás oldalszámzás, a 356. oldal után a 361. következik.

Betűk és díszítmények

Az egi nyomdában is a Magyarországon általánosan elterjedt antikva betűtípust használták elsősorban nyomtatványaik elkészítésénél, így az általam bemutatott három kiadványnál is, kisebb változtatásokkal. Az első két kiadás betűi még egyértelműen barokk stílusú nyomdabetűk, antikvák és kurzívok vegyesen, a harmadik kiadás címlapján a barokk díszbetűk között már megjelent klasszicista vonású díszbetű is, de az uralkodó a barokk betű maradt. A címlap és az approbáció antikvával szedett, az előljáró beszéd betűje kurzív, a kiemelések antikvák, a főszöveg és a tartalomjegyzék, hibajegyzék antikva, a kiemelések kurzívval szedettek.

A magyar nyomdákban, így az egriben is, kezdetekkor a legnagyobb problémát a magyar ékezetes betűk, főleg az *ö-ő* és *ü-ű* betűk hiánya okozta. Ennek én két okát látom. Először is a dupla ékezetes betűk ólombetűi sokkal sérülékenyebbek voltak a többinél, így pótlásuk, felújításuk mindennapos feladat lett volna. Az egi nyomda viszont nem rendelkezett megfelelő szakemberrel.

A másik ok az lehet, hogy egyszerűen nem volt rá nagy szükség. Iványi Sándor és munkatársai kutatásai szerint 1755 és 1800 között Egerben 755 kiadvány jelent meg, amelyből mindössze 111 volt magyar nyelvű. 1785 után már igen kevés magyar nyelvű kiadvány születik a líceumi nyomdában. Ezért külön magyar ékezetes betűket beszerezni nem volt kifizetődő.

Ez abban a korban nem okozott igazán nagy problémát, a gyakori ékezesi hibákat a hibajegyzékek fel sem sorolták, mivel a megértést nem zavarták lényegesen.⁵³ Nagy Ferenc művének hibajegyzékében a következőket írja az ékezesi hibákról:

„Mind ezeket, ’s-ezekhez hasonló aprólékos hibákat könnyű megjobbítani, vagy író-pennával, vagy tsak egy kis vakarással, hogy az olvasásban akadályt ne okozzanak.”⁵⁴

A könyvek nyomtatásakor az *ö-ő* és *ü-ű* betűk hiánya okozta gondot különös módon oldották meg, a legtöbb abban az időben készült magyar nyelvű kiadványhoz hasonlóan: az *o* és *u* betű fölé illesztett apró álló *e* betűvel. Ez az eljárás mindhárom kiadásra vonatkozik bizonyos eltérésekkel. A második kiadásban már előfordul kis számban magyar ékezetes

⁵³ Benkő L.: i.m. 225.

⁵⁴ Nagy F. 1767.: hibajegyzék

betű, az 1796-ban készült kiadásban már nagy számban szerepelnek, de igen különös módon készültek a hozzájuk tartozó nyomdabetűk ékezetei.

A korban a kisebb nyomdák nemigen tudták megfizetni a magyar ékezetes betűk készletét, és úgy látszik, így járt az egri nyomda is, ezért a házi barkácsolás igencsak elterjedt szokásához nyúltak. A címekben, alcímekben előforduló nagyobb méretű, ezért könnyebben kiegészíthető nyomdabetűkre ráerősítették, valószínűleg rácinkezték⁵⁵ az Ő és Ū betűk ékezeteit, és hogy a nyomás kiegyenlítettebb legyen, a kiegészítések tovább bírják, közéerősítettek egy vékony pálcikát is, esetleg a már meglévő hosszú ékezetet reszelték egy egyenes vonallá. Más esetekben, a kisebb betűméreteknel több eljárást is alkalmaztak. Vagy már a kész hosszú ékezetes *ú, ó* betűket alakították át két pont ráillesztésével *ő* és *ű* betűvé, vagy az *o* és *u* betűre illesztették rá a pontokat, néha elég csálén: az egyik pont lejjebb esik, mint a másik. A jelek szerint az *á* és *é* nyomdabetűjének is szűkében voltak, mert azokon is látszik az átalakítás. A változtatások főleg a könnyebben kezelhető antikva betűtípust érintették, a nehezebben kiegészíthető kurzív nyomtatásánál a korábbiakban ismertetett *e* betűvel történő jelölést választották, bár néhány nagyobb méretű kurzív nyomdabetűnél is megtalálható az átalakítás, kiegészítés nyoma.

A másik érdekesség a betűk szintjén az *s* betű néhány helyen megváltozott jelölése. Az 1767-es kiadásban az *s* jelölésében erősen keveredik a hagyományos *f* és az újabb *s* jelölés: *üdvöfséges, szép, fzerint*, de *nintsen, tsudálatos*, tehát az aránylag újonnan megjelent *ts* betűnél már a *s* használata a jellemző. De az 1771-es kiadás kissé más, visszalépés a hagyományos jelölés használatához: *nintfen, tfudálatos*. Ez a betűkapcsolat jellemző az 1796-os kiadásra is. Érdekes, hogy a második kiadás címlapján viszont több helyen a „modern” *s* betűt használják.

A 18. században fametszeteket használtak a kiadványok díszítésére, ugyanis mind a fametszetkészítés, mind a könyvnyomtatás ebben a korban magasnyomásos technika volt, így a fametszeteket könnyű volt beilleszteni a készülő nyomtatvány képébe. Ilyen fametszéses eljárással készültek az iniciálék, könyvdíszek és címlapkeretek. A nyomdai cifrák viszont fémről készültek, ugyanolyan eljárással, mint a nyomdabetűk. Ezeket az apró díszeket meglehetősen sokféleképpen lehetett összeállítani, a lehetőségeknek szinte csak a képzelet szabott határt.⁵⁶

⁵⁵ *Kniezsa I.*: i.m. 166.

⁵⁶ *V. Ecsedy J.*: i.m. 293.

Az egri kiadványok egy része igen díszített különböző díszítmények és cifrák segítségével. Nagy Ferenc művének kiadásai nem illusztrált, de díszített kiadványok voltak, bár meglehetősen egyszerűnek mondhatóak. Nincs díszes címlapkeret, és a könyv belsejében csak néhány kiemelt helyen (az előljáró beszéd és a főszöveg kezdetén) található könyvdísz és minden oldal tetején a nyomdai cifrákból épített egyszerű kis fejléc. A szövegkezdő díszek a cserélhető betűvel szintén kevésszer, mindössze két helyen fordulnak elő egy kiadványban. A díszítmények általában növényi ábrázolások, más dekoratív motívum csak elvétve fordul elő, ilyen az első két kiadásban a szökőkút vagy a harmadik kiadásban a kerti pavilon képe záródíszként. Ezek a szöveggel semmilyen kontextusban nincsenek, feladatuk csak és kizárólag a díszítés.

A fametszetek valószínűleg nem egri munkák voltak, hanem vásároltak, de az is lehet, hogy egy mintakönyvből erednek. Viszont a harmadik kiadásban van egy díszítmény, amely csak Egerhez és Eszterházy Károly püspökhöz köthető. Ez pedig az Eszterházy Károly címerét ornamentikus keretben ábrázoló díszítmény, amelyen könnyen felismerhető a galánthai Esterházy-címer, a püspöki tiara és a pásztorbot, valamint a bojtos főpapi kalap. A díszítmény a könyvben fő helyet foglal el, közvetlenül a címlap után, az előljáró beszéd előtt a lap tetején található. Mivel a nyomda a püspök hatáskörébe tartozott, ez a díszítmény kiemelt helyzeténél fogva akár kiadói jelvényként is felfogható. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy mikor jelent meg először az egri kiadványokban, és milyen jellegű kiadványokban fordul elő.

Éppúgy, mint a betűk esetében, a díszítmények esetén is látszik a felújítás hiánya, hiszen a legtöbb mind a 67-es, mind a 96-os kiadásban szerepel. Egyetlen jelentősebb különbség az Esterházy-címer megjelenésén túl az oldalak fejlécét díszítő, cifrákból összeállított ékítmény változása: az első és második kiadás növényi barokk-rokokó motívumát a harmadik kiadásban felváltotta egy klasszicizáló, egyenes vonalakkal álló nonfiguratív motívum.

A papír

A kézisajtós könyvnyomtatás korában egy nyomda kiadási költségeinek jelentős részét a nyomdai papír ára tette ki. A nyomdák ebből mindig nagy készleteket tartottak raktáron bálákban vagy rizsmákban tárolva.⁵⁷

⁵⁷ V. Ecsedy J.: i.m. 247.

Nyomtatás céljára az írópapírtól eltérő minőségű, enyvezetlen papírt vásároltak, amely magába tudta szívni a nyomdafestéket.

Az egri püspöki nyomda által felhasznált papíryanag alapvetően két papírmalomból származik, az 1767-es és 1771-es kiadás papírja a pilai, az 1796-os kiadása a dédesi papírmalomból.

Iványi Sándor a pilai papírmalmot következetesen pilavöröskői papírmalomnak nevezi, ez így is terjedt el az egri nyomdáról szóló irodalomban, Kiss Péter is a pilavöröskői papírmalomról ír. Én visszatérek a Pila elnevezéshez, mert ezeken a munkákon kívül Pilavöröskő elnevezéssel nem találkoztam. A ma Szlovákia területén fekvő község mai magyar neve Gidránfűrész (a pila eredeti jelentése fűrész, valószínűleg a fűrész-malmokról kapta a nevét),⁵⁸ de 1899-ig a hivatalos neve Pila volt.

Fényes Elek a következőket írja a faluról:

„Pila, (Sägmühl), Poson vmegyében, a vöröskői várhegy mellett lévő völgyben: 363 kath., 4 evang. lak., 2 fűrész-, 1 papiros-, 1 kalló és több lisztmalmokkal a Gidra patakján, mellyben jó izü pisztrángokat is fognak. Erdeje igen nagy. F. u. gr. Pálffy Rudolf örökösei. Ut. p. Poson.”⁵⁹

A zavart fokozza, hogy néhány munkában a pilai papírmalomra mint a szintén a Pálffy család tulajdonában álló vöröskői papírmalomra hivatkoznak.⁶⁰ Számomra kissé furcsa lenne, ha a nagy víz- és helyigényű papírkészítést felköltöztetnék a hegycsúcson álló várba, ami általában kevésbé jól ellátott vízzel. Idézett munkájában Jedlicska Pál nagy részletességgel bemutatja a várat, de papírmalomról sem ő, sem Fényes Elek nem tesz említést. Így nagy biztonsággal állítható, hogy a Pozsony vármegyei vöröskői és pilai papírmalom egy és ugyanaz, és helyileg Pila községben, a Gidra-patak partján állt.

A pilai papírmalmot a 17. században alapította a Pálffy család, 1675-ben az uraság tulajdonában lévőként említi egy okirat. „Ugyanezen évi számadások csinos és erős papíron írvák, melyen a Pálffy-cimer látható.”⁶¹ Bogdán István *A magyarországi papíripar története*⁶² című munká-

⁵⁸ *Jedlicska Pál*: Kiskárpáti emlékek. Hely- s művelődéstörténeti tanulmány. Vöröskőtől-Szomolányig. Hunyadi Mátyás Intézet, Bp., 1882. 316.

⁵⁹ *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik. Fényes Elek, Pest, 1851. URL: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=tools-contents.htm&cp=rmf%2FInfobase&2.0> (Letöltés: 2012. 12. 15.)

⁶⁰ *Ádám Ágnes*: Egy XVII. századi rizsmacímke. Papíripar 50. (2006) 2. sz. 67-69.

⁶¹ *Jedlicska P.*: i.m. 315.

jában még nem említi az egri nyomdát mint a papírmalom termékeinek piacát, de Iványi Sándor kutatásai szerint a papírt Piláról szállították szekereken és dunai hajókon Egerbe.⁶³ Annyi biztos, hogy mind író-, mind nyomópapírt előállított, a jelek szerint igen jó minőségben.

Az 1771-es kiadás füzeteinek 5. levelén, a lap tetején található meg a vízjel maradványa, sajnos a nagy része a kötéskor bekövetkezett körülvágásnak esett áldozatul. Ha minden igaz, akkor ez a Pálffy-címer ábrázolásának részlete, hiszen a pilai papírmalom vízjele a 18. században az volt. Ebből a korból maradt fent egy rizsmacímke, amelyen többek között szintén a Pálffy-címer látható.⁶⁴

A pilai papír szállítása igen idő- és pénzigényes volt, ezért 1787-ben az egri nyomda már az 1784-ben alapított dédesi papírmalomból szerezte be a nyomópapírt, amely sokkal közelebb helyezkedett el, így a szállítás díja jelentősen lecsökkent. Ezt a papírmalmot a birtokos Serényi család alapította, a vízjel is a család címerét ábrázolta.⁶⁵ Sajnos a könyvben a füzetek első lapján ez a vízjel szintén hiányosan maradt meg.

A papír teljes egészében mutatja a 18. századi kézi merítésű nyomdapapír jellegzetességeit. Tisztán látszanak a merítőszita ritkább merevítő- és a sűrű bordaszálainak lenyomatai. A papír jó minőségű, nem törik, nem szakad, a kor előrehaladtával ugyan sötétedett, de nem jelentősen. Alapanyaguk a korra jellemzően rongy, hiszen a facsiszolat papír a 19. század találmánya. Az viszont tagadhatatlan, hogy a dédesi papírmalomból kikerülő papír némileg szebb színű, világosabb, finomabb, mint a pilai.

A nyomdafesték

A vizsgált példányok betűképéről el lehet mondani, hogy szép tiszták, elmosódásmentesek, amely a használt festék általános jó minőségéről is tanúskodik. Ami kevés életlenség van, az betudható a régi, kissé kopott nyomdabetűknek, lásd az ékezetek helyett használt *e* betűk kissé nehezen kivehető képét. De egy kiadás kilóg a sorból. Az egri Főegyházmegyei Könyvtár vizsgált példányán találtam egy érdekességet.

⁶² *Bogdán István*: A magyarországi papíripar története 1530–1900. Akadémiai K., Bp., 1963. 210.

⁶³ *Iványi S.*: i.m. 256.

⁶⁴ *Ádám Á.*: i.m. 67.

⁶⁵ *Bogdán I.*: i.m. 166.

Az 1796-ban kiadott könyv 308. és 309. oldala között, ahol a két T jelű füzet található, a nyomtatás minősége ugrásszerűen megváltozik. Az addig szép képet adó, tiszta élű nyomdabetűk elmosódottá válnak, és az egész nyomtatási felület olajos, zsíros hatást kelt, a nyomdafesték ráadásul erősen átüt a papír másik oldalára. Ez a hiba a 309. oldaltól egészen a kiadvány végéig megmarad. Mivel a papír minősége nem változott, ezt csak a megváltozott minőségű nyomdafestéknek tudom tulajdonítani. A korban a nyomdák által felhasznált festéket maguk a nyomdászok állították elő.⁶⁶ Valószínűleg az a segéd, aki a püspöki nyomda számára kikeverte a nyomdafestéket, megváltoztatta a lenolaj és a lámpakorom keverési arányát, és rosszabb minőségű festéket állított elő, mint ajánlott lett volna. A nyomda viszont nem engedhette meg magának a már kikevert tinta kidobását, hiszen egyszerre nagyobb mennyiségű festéket állítottak elő, túl nagy lett volna a veszteség. A füzetjelzés tévesztése és a tinta minőségének ugrásszerű romlása azt is jelentheti, hogy valószínűleg a nyomtatást valamiért hosszabb időre félbehagyták, majd a későbbi folytatáskor nem jártak el megfelelő körültekintéssel.

A könyvek kötése

A vizsgált négy példányból három valódi bordás kötéssel kötött, egyedül az egri Főegyházmegyei Könyvtár példánya a kivétel.

Ezeknek a könyveknek az esetében is igaznak látszik, ami a korban általánosnak mondható: a könyvkötő a könyvvásárló egyéni igényeihez és pénztárcájához igazodva készítette el a kötések. Mivel a kiadványok nem mondhatóak sem ritkának, sem különösebben értékesnek, a kötések sem lógnak ki semmilyen szempontból a kor átlagából. Mai szemmel nézve viszont meglepően jó állapotúak, és a kötések jól tartják a könyvtestet. Nem véletlenül tartják ezt a kötésfajtát a legerősebbnek, legtartósabbnak,⁶⁷ elég csak megnézni egy több száz éves nyomtatott könyv vagy kézzel írott kódex kötését.

Az 1767-es és a két megvizsgált 1771-es kiadás kötése tehát valódi bordás kötés, borítása pedig egész bőr borítás. A fatáblák épek, nem repedtek. Különbség csak a bőr színében és a díszítményekben van. Az első kiadás világosbarna bőrkötést kapott, a két 1771-es kiadás pedig sötétbar-

⁶⁶ V. Ecsedy J.: i.m. 239.

⁶⁷ Galli Katalin: Régi becses könyvek ápolása és restaurálása. Hatágú Síp Alapítvány, Bp., 2006. 8.

na bőrkötést. Viszont a díszítésük eltérő. Mindhárom könyvnek a gerincén található vaknyomásos díszítés, sőt az első kiadás példánya és a második kiadás magántulajdonban lévő példánya aranyozással is díszített. A díszítmények mintakincse ornamentikus-növényi, barokk stílusú. Az első és alsó tábla kötése mindhárom példánynál díszítetlen. Az 1767-es kiadás és a magántulajdonú példány előzéklapja márványozott festésű papírból készült, amint az ebben az időben nagy divat volt.⁶⁸ Az OSZK-ban található 1771-es példányról nem lehet megállapítani, milyen volt az előzéke, a könyv elején a lapokkal együtt hiányzik, a végén pedig a restaurálás során egy üres, kézi merítésű lappal pótolták az elveszett eredetit.

A bordák anyagát, az összeerősítés módját csak egy példánynál tudtam közelebbről megvizsgálni – mert elég sérült volt a többinél a gerinc bőrborítása egy szemrevételezéshez –, ez pedig az 1771-es kiadás magántulajdonú példánya.

A négy bordazsineg spárgából készült, erre fűzték rá a mai napig meglepően erős cérnákkal az íveket. Az oromszegők hiányoznak. A bordazsinegek végeit kb. 2-2,5 centi hosszúságban elvágták, kirojtozták, és legyező alakban szétterítve ragasztással a fatábla és a fatáblát közvetlenül borító, durva kidolgozású bélésanyag közé erősítették. Ezt a két réteget olyan erősen ragasztották össze, hogy a mai napig nem váltak el egymástól a legkisebb mértékben sem, jól tartják a bordazsinegek végét. Erre ragasztották rá a díszes előzéklap tükörrészét, amely eredetileg fedte a béléslapot és a bőrborítás behajtott részét, de mára a ragasztásnak ez a része elengedett. Az előzéklap másik felét a könyv elején található füzet első oldalának a gerinc felőli széléhez ragasztották keskeny vonalban, ez a ragasztás ma is tart, de a látszólag sok éves használat alatt az előzéklap középen kettévált. A négy bordazsineg a könyv gerincét öt részre osztotta, ebből négy a már említett aranyozott-vaknyomásos technikával díszített, egyben pedig a gerinccímke található vaknyomással: a szerző megnevezése nélkül a könyv címének rövidített változata: *Hitnek elei*.

Az 1796-os kiadás borítása 19. századi papírkötés, valószínűleg egy könyvkötő mester egyedi munkája. A táblák anyaga már nem fa, hanem rétegelt papír. A kötés anyaga mintás bekötőpapír, a gerincen dúsan aranyozott díszítéssel, piros és zöld színezéssel, de az első és az alsó tábla itt is díszítetlen. Megfigyelhető, hogy a könyvnek ugyan nincsenek bordái, a gerinc díszítésénél mégis az általuk keletkezett osztottságot vették alapul, sőt az aranyozással vizuálisan próbálták pótolni a hiányzó bordákat. En-

⁶⁸ Galli K.: i.m. 54.

nek a díszítésmódnak az alapja a Főegyházmegyei Könyvtár többi könyvének bordázottsága lehetett, a könyvkötő mester vagy a megrendelő nem akarta, hogy ez a kötet kilógjon a sorból, bár a könyvtárban a polcon a rejtőző második sorban van a helye, ahol a közvetlen szomszédságában álló könyveknek nagyon hasonló a kötésük. A papír az élek mentén elkopott, bár a könyvet nem gyakran használták. Viszont a gerince nem vált el, pedig ez a hiba nagyon sok 19. századi kötésű könyvnél előfordul, és összefüggésben van a facsiszolat papírok minőségével, amely gyengébb, mint a kézi merítésű papíroké. A kötés érdekessége, hogy a metszést pirosra színezték.

Rongálódások

A korábbiakban már említettem néhány szóban a kötetek hiányosságait, sérüléseit, most ezeket szeretném részletesebben bemutatni.

A három valódi bordás kötésű könyv közül a legjobb állapotban az 1767-es kiadású, az OSZK tulajdonában lévő példány található. Ebben nagy szerepe lehet az általam feltételezett restaurálás mellett annak is, hogy korábban is könyvtári állományban volt, ahol óvták a fizikai behatásoktól és a kártevőktől. A másik két, 1771-es kiadású könyv ennél sokkal rosszabb állapotban van.

Az ugyancsak az OSZK tulajdonában lévő, 1771-es kiadású kötet rongálódása látványos, hiszen az első öt lapja hiányzik, és a megmaradt lapokon is súlyos sérülések látszanak. Egyszerre pusztította a víz és a szű. Jól láthatóak a víz okozta foltok, de ennél jóval súlyosabb rongálást végzett a szű, amely nemcsak a fatábla felszínébe rágott látványos járatokat, hanem a papír jó részét is tönkretette. Szerencsére ez a rongálódás nem terjed ki az egész könyvre, csak a könyv elejére.

A magántulajdonban lévő kiadvány még restaurálás előtt áll, így rajta vizsgálhatóak a legjobban az idő, a behatások és a károkozók okozta sérülések.

Feltételezésem szerint sokáig hányódhatott olyan helyen, ami nem igazán alkalmas könyvek tárolására. Szintén felfedezhető rajta a szű munkájának következménye, a helyes kis járatok mind a fatábla külső, mind a belső oldalán. A gyanúm szerint a lapok sarkait nem szű, hanem inkább eger rongálta. A könyvön jól láthatóak a kötésre használt bőr kiszáradásának jelei, amit a tartósan alacsony páratartalom okozhat. Főleg a gerincen a bőr törékennyé vált, és a feszülése miatt a könyv állandóan kissé nyitott állapotban van, megvetemedett. Vannak olyan károsodásai, amelyek a

korral járnak. A papír enyhe sárgulása is ilyen, egyáltalán nem zavaró. De korral járó jelenség a laza könyvtest is, ami szintén jellemző, bár nem nagy fokú károsodás. A fűzéshez használt cérnák meglazultak, de nem szakadtak el, a könyvtest még egyben van, nem esett szét, de lapozni már csak óvatosan szabad. Előregedett a ragasztóanyag is, ezért a beragasztott lapok egy része kiesett, és ahogy az előbbiekben említettem, az előzéklap is elvált a táblától, sőt a bőr egy része is levált. Felfedezhető benne vízfolt is (a címdalton is), bár nem nagy kiterjedésű. A szennylap, amit az egyik előző tulajdonos sűrűn teleírt latin szöveggel, elpiszkolódott, jórészt a tinta elmaszatolódásának, elvakarásának következtében, de a por is nagy szerepet játszott benne. Vannak jelei, hogy ezt a könyvet bizony sokszor „nyálazták át”. Szerencsére gomba vagy penész nyomait nem találtam a könyvben. Valami ismeretlen okból a kötet végéről kiszakadt az utolsó három lap, bár az azokat követő, szintén sűrűn teleírt szennylap és a díszes előzéklap a helyén van.

A harmadik kiadás belülről kifogástalan állapotú, ám a külsején szintén láthatóak a szű munkálkodásának nyomai.

Összefoglalás

Szakedolgozatom célja az volt, hogy egy régi mű különböző kiadásainak segítségével bemutassam a 18. századi könyvkészítés jellegzetességeit. Azt külön szerencsének tartom, hogy olyan írást találtam erre a célra, amit a szerző személye a szülővárosomhoz, lakhelyemhez, a kiadás helye pedig Egerhez, az Eszterházy Károly Főiskolához köt.

Eredménynek tartom, hogy sikerült Nagy Ferenc *Az egy igaz és boldogító hitnek elei* című művének minden kiadását bemutatnom különböző szempontok szerint, a mű keletkezési körülményeitől kezdve a kiadások előállításán keresztül a könyvek mai állapotáig.

Amikor elkezdtem a könyvek vizsgálatát, nem gondoltam volna, hogy a kor színvonalához mérten ennyire átlagos kiadvány (mert bármennyire a szívemhez nőttek ezek a könyvek, semmivel nem emelkednek ki a 18. század második felének könyvkiadásának terméséből) ennyi érdekességet rejthet. Gondolok itt többek között a hibás oldalszámozásra, a különös ékezetes betűkre vagy az Esterházy-címert rejtő díszítményre. Ezek és a többi jellegzetesség, amit a kiadványokkal kapcsolatban megállapítottam, mind a kor könyvkészítésének, -kiadásának egy-egy fontos jellemzőjét, momentumát jelzik. Minden hibájukkal együtt egy olyan korról mesélnék,

amikor a könyv előállítására jól képzett mesteremberek összehangolt tevékenységét igényelte, és a könyvkészítés minden munkafázisa nagy precizitást és jó alapanyagokat megkövetelő kézimunka volt.

A szakdolgozatomban egy cél teljesítésével adós maradtam: sajnos Nagy Ferenc életéről nem sikerült semmit kiderítenem. Viszont ez képezheti további kutatás tárgyát, mivel Eszterházy Károly levelezésében esetleg találhatóak Nagy Ferencre utalások, legalábbis erre utal, hogy Katona István *Historia Critica Regum Hungariae* című, 1779 és 1782 között kiadott művében megemlíti Nagy Ferencet (Szinnyei József munkájának is ez volt az egyik forrása), Katona és Eszterházy püspök pedig levelezésben álltak egymással. Talán ezen a nyomon elindulva fel lehet deríteni valami biztosat egy elfeledett katekizmus elfeledett szerzőjének életével kapcsolatban.

Nagy köszönettel tartozom Galsi Zoltán törökszentmiklósi helytörténésznek, hogy volt szíves a rendelkezésemre bocsátani az 1771-es kiadás egy példányát, az egri Főegyházmegyei Könyvtár dolgozóinak, hogy betekintést engedtek a könyvtár életébe, és segítettek a dolgozat anyagának összegyűjtésében, valamint Varga Benjáminnak a latin nyelvű részletek lefordításáért.

Felhasznált irodalom

Ádám Ágnes: Egy XVII. századi rizsmacímke. Papíripar, 50. (2006) 2. sz. 67–69.

Antalóczi Lajos: A kétszáz éves Egri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793–1993). In: Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Főegyházmegyei Könyvtár, Eger, 1993. (Az Egri Főegyházmegye sematizmusa 6.) 17–68.

Bárczi Géza, Benkő Loránd, Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002

Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960

Bitskey István: „Püspökünk, példánk és tükörünk volt”. Eszterházy Károly életpályája és egyénisége. In: Eszterházy Károly Emlékkönyv. Szerk. Kovács Béla. Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1999. 7–22.

- Bitskey István*: Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 1997. (Studia Agriensia, 16.)
- Bogdán István*: A magyarországi papíripar története 1530–1900. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963
- Borsa Gedeon*: Kalauz a régi nyomtatványokhoz. A régi nyomtatványok fogalma, anyaga, mérete és terjedelme. Könyvtári Intézet, Bp., 2003
- Csapodi Csaba, Tóth András, Vértesy Miklós*: Magyar könyvtártörténet. Gondolat, Bp., 1987
- Ecsedy Judit, V.*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában. 1473–1800. Balassi, Bp., 1999
- Érdújhelyi Menyhért*: A kat. hitelemzés története Magyarországon. Összetartás, Zenta, 1906
- Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leiratik. Fényes Elek, Pest, 1851.
URL: <http://www.arcanum.hu/fszek/lpext.dll?f=templates&fn=tools-contents.htm&cp=rmf%2FInfobase&2.0> (Letöltés: 2012. 12. 15.)
- Galli Katalin*: Régi becses könyvek ápolása és restaurálása. Hatágú Síp Alapítvány, Bp., 2006
- Iványi Sándor*: Az egri püspöki nyomda a 18. században. Vázlat. In: Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793-1993. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Főegyházmegyei Könyvtár, Eger, 1993. (Az Egri Főegyházmegye sematizmusa 6.) 255-256.
- Jaschik Álmos*: A könyvkötő-mesterség. Népszava könyvkereskedés, Bp., 1922.
URL: <http://mek.niif.hu/03200/03235/03235.pdf> (Letöltés: 2012. 12. 15.)
- Jedlicska Pál*: Kiskárpáti emlékek. Hely- s művelődéstörténeti tanulmány. Vöröskőtől-Szomolányig. Hunyadi Mátyás Intézet, Bp., 1882
- Kiss Péter*: Az egri egyházi (liceumi) nyomdaüzem első félévszázadának története. *Agria XXXV* (1999) 209-232.
- Kniezsa István*: A magyar helyesírás története. Tankönyvkiadó, Bp., 1957
- Löffler Erzsébet*: Ad maiorem dei gloriam. Eszterházy Károly művészetpártoló tevékenysége. In: Eszterházy Károly Emlékkönyv. Szerk. Kovács Béla. Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1999. 189-207.
- Magyar katolikus lexikon. Elektronikus dokumentum.
URL: <http://lexikon.katolikus.hu/> (Letöltés: 2012. 12. 15.)

- Markos Béla*: Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai. Magyar Könyvszemle, 1971, 1–11.
- Nagy Ferenc*: Az egy igaz és boldogító hitnek elei. A Püspöki Oskola betűivel, Eger, 1767
- Nagy Ferenc*: Az egy igaz és boldogító hitnek elei. A Püspöki Oskola betűivel, Eger, 1771
- Nagy Ferenc*: Az egy igaz és boldogító hitnek elei. A Püspöki Oskola betűivel, Eger, 1796
- Ocskay György*: Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban. Irodalomtörténeti Közlemények, 86. (1982) 4. füzet, 436–448.
URL:
http://epa.oszk.hu/00000/00001/00328/pdf/itk_EPA00001_1982_04_436-448.pdf (Letöltés: 2012. 12. 15.)
- Pázmány Péter művei. Szerk. Tarnóc Márton, Neumann Kht., Bp., 2001.
URL: <http://mek.niif.hu/06200/06223/html/> (Letöltés: 2012. 12. 15.)
- Soós Imre*: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Szent István Társulat, Budapest, 1985
- Szecső Károly*: Eszterházy Károly iskolapolitikája. In: Eszterházy Károly Emlékkönyv. Szerk. Kovács Béla. Érseki Gyűjteményi Központ, Eger, 1999. 209–236.
- Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Elektronikus dokumentum.
URL: <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/> (Letöltés: 2012. 12. 15.)
- Szántó Tibor*: Tipográfia. Műszaki Kiadó, Bp., 1964
- Tóth Sándor*: Vázlatok Törökszentmiklós múltjából. Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Törökszentmiklós, 1948